Om den enskilda individens rättsstatsskydd i svensk rätt

— Åtgärder i riskzonen mellan samhällsfridens rättstrygghet och den rättsstatliga rättstryggheten (Del II av II)

Av professor emeritus Åke Frändberg

I föregående artikel (del I) behandlades vissa konstitutionella och generella principer ägnade att garantera rättsstatsskydd åt enskilda individer. I denna artikel (del II) undersöks det rättsstatsskydd som består i åligganden ex officio för de offentliga organen och inskränkningar av deras åtgärder (andra pelaren) samt tillhandahållande av rättsliga medel till den enskildes förfogande (tredje pelaren). Dessa båda är av särskild betydelse när lagstiftaren befinner sig i den riskzon där valet mellan samhällsfridens rättstrygghet och den rättsstatliga ställs på sin spets. Avslutningsvis skall något sägas om utlänningars rättsstatsskydd enligt svensk rätt.

1 Den andra pelaren. Ålägganden för de offentliga organen och inskränkningar av deras åtgärder

1.1 Motivering

Ett i en rättsstat oundgängligt åläggande är att domar och beslut fattade av offentliga organ skall var motiverade. Skälen härför ligger i öppen dag. Omotiverade domar och beslut ger den illvilliga makthavaren utrymme att för sina syften inskränka domstolarnas maktställning (Ungern) genom att, när domstolarna inte får göra sig hörda, förse denne med ett större spelrum att förfoga över när det gäller ingrepp i den enskildas väl och ve. Om motiveringskravet inte existerade, vore den enskildes såväl rättssäkerhet som rättstillgänglighet försatt ur spel. För den välmenande makthavaren är motiveringskravet en självklarhet.

1.2 Tidsbegränsade lagar

Att tidsbegränsa en lag innebär att lagstiftaren redan vid lagstiftningstillfället stipulerar att lagens ikraftvarande skall upphöra vid en viss framtida tidpunkt. Tidsbegränsning kan tillgripas av flera olika skäl. Det kan vara fråga om att göra ett hastigt ingripande mot något akut missförhållande i samhället. Det kan då vara befogat att lagstiftaren snabbt reagerar med en kanske inte helt genomarbetad men därför starkt tidsbegränsad lag. Men användande i stor skala av sådana grepp är väl snarast ett tecken på villrådighet och desperation hos lagstifta-

ren. Som ett kuriosum kan jag inte låta bli att nämna en kungörelse från 1927 angående förbud mot utförsel från riket av vissa äldre kulturföremål, som innehöll följande övergångsbestämmelse: ”Denna kungörelse träder i kraft d. 7 maj 1927 och gäller tillsvidare till och med d. 15 juni 1927, dock att densamma icke skall äga tillämpning i fråga om föremål, som före kl. 12 natten mellan d. 6 och d. 7 maj med bestämmelse till utrikes ort inlastas i fartyg eller järnvägsvagn”. Man förvånas onekligen över det korta ikraftvarande som stipuleras i denna fantasieggande övergångsbestämmelse. Ett annat skäl grundar sig på det förhållandet att det ofta är en svår sak att avgöra vilka remedier som skall sättas in mot olika missförhållanden i samhället. Och lagstiftarna kan vanligen inte utföra experiment för att ”testa” olika lagstiftningsåtgärder innan de lagstiftar. Men de kan på prov ge lagar begränsad verkan i tid eller rum. De kan exempelvis låta vissa skärpta trafikbestämmelser vara i kraft i vissa län under viss tid. Av väsentlig vikt är det därvid självfallet att experiment av detta slag inte drabbar någon viss kategori av människor (”försökskaninerna”) på ett diskriminerande sätt.

Vanligt är att sådana tidsbegränsade lagar prolongeras. Därvid stipuleras ofta en ny tidsperiod för ikraftvarandet. Men prolongationslagar kan också förvandla en lag från en tidsbestämd till en tidsobestämd sådan genom att lagen i fråga förklaras vara i kraft ”tills vidare”. Vidare inkorporeras inte sällan efter viss tid dylika tidsbegränsade lagar i andra, tidsobestämda lagar.

I förevarande sammanhang är det naturligtvis tidsbegränsning av lagar såsom rättsstatlig skyddsgaranti som står i fokus. Detta grepp är inget okänt fenomen i äldre lagstiftning. Lagen 1952 med särskilda bestämmelser om tvångsmedel i vissa brottmål, lagen 1969 om telefonavlyssning vid förundersökning ang. grovt narkotikabrott m.m. samt lagen 1973 om särskilda åtgärder till förebyggande av vissa våldsdåd med internationell bakgrund (”terroristlagen”), alla tidsbegränsade, prolongerades allihop senare för viss tid. 1969 års lag kom efter en tid att inkorporeras i RB och 1973 års lag i utlänningslagen.

Från nyare lagstiftning kan nämnas lagen om tillfälliga begränsningar av möjligheten att få uppehållstillstånd i Sverige (i kraft 20 juli 2016–19 juli 2019), lagen om särskilda åtgärder vid allvarlig fara för den allmänna ordningen eller den inre säkerheten i landet (i kraft 21 december 2015–21 december 2018), lagen om polisens allmänna spaningsregister (i kraft 1 mars 2012–28 februari 2017) och lagen om hemlig rumsavlyssning (i kraft 1 januari 2008–31 december 2014). Lagen om åtgärder för att förhindra vissa särskilt allvarliga brott stipulerades vara ikraft 1 januari 2008–31 december 2014 men enligt ett senare riksdagsbeslut skulle lagen fortsätta att vara ikraft utan begränsning till viss tid.

Skälen för att tidsbegränsa lagars ikraftvarande är naturligtvis att man önskar förhindra att lagar, som innebär betydande ingrepp i den

enskildes personliga sfär, om möjligt inte permanentas. Deras karaktär av nödåtgärder motiverar detta. Sådana begränsningar kan vara lämpliga åtgärder för den välmenande makthavaren, men är bara onödiga hinder för den illvilliga. Permanenta lagar om tvångsåtgärder kan vara ett hot mot den enskildes rättstrygghet, som vore mer prekär om inte möjligheten att tidsbegränsa lagar stod till buds.

1.3 Förbud mot och inskränkningar av vissa ingrepp från de offentliga organens sida

Denna rättsstatliga skyddsgaranti är, föga förvånande, säkerligen den mest använda och även mest ingripande av dem alla. Vi återfinner den inom de mest skilda områden av rättssystemet. Sådana förbud och inskränkningar kan ofta betraktas som begränsningar av de ifrågavarande organens kompetens. Redan kravet på proportionalitet innebär självfallet inskränkningar av ingrepp av detta slag men jag har valt att behandla proportionalitetskravet separat. Detta krav är, förefaller det mig, i högre grad ett uttryck för en specifik princip än de mer ad hoc-betonade förbud och inskränkningar som behandlas i förevarande avsnitt.

Låt mig ge några exempel.

Åtskilliga förbud är av processrättslig natur. Av stor rättsstatlig betydelse är förbudet i RB 30:3 för domstol att i brottmål låta domen avse annan gärning ”än den, för vilken talan om ansvar i behörig ordning förts eller fråga om ansvar eljest enligt lag må av rätten upptagas” och att döma bis in idem sedan rättskraften inträtt (RB 30:9). Enligt RB 48:5 råder förbud mot att utfärda strafföreläggande i vissa fall. Hit hör också de processrättsliga förbuden mot reformatio in pejus. Förvaltningsprocesslagen § 29 innehåller ett förbud mot att gå utöver vad som yrkats i målet kombinerat med ett undantag formulerat som en tillåtelse att besluta ”till det bättre” för en enskild.

Än mer i fokus står användandet av tvångsmedel, av vilka en del kan vara hemliga för dem som drabbas av dessa. Lagen om åtgärder för att förhindra vissa särskilt allvarliga brott begränsar i § 3 starkt användningen av hemlig avlyssning och övervakning av elektronisk kommunikation samt hemlig kameraövervakning. Lagen om hemliga tvångsmedel i syfte att verkställa frihetsberövande påföljder § 3 stadgar att tillstånd till hemlig övervakning av elektronisk kommunikation får ges ”om åtgärden är av synnerlig vikt för att kunna lokalisera en person som är dömd till fängelse, rättspsykiatrisk vård eller sluten ungdomsvård i syfte att möjliggöra verkställighet av påföljden”. Häkteslagen reglerar i kap. 4 kontroll- och tvångsåtgärder såsom kontroll av bostadsrum och av kroppsvisitation och kroppsbesiktning. Kap. 6 uppställer villkor för beslut om restriktioner för intagna som är misstänkta för brott.

Förbud kan ha varierande grader av styrka. Det förekommer att lagstiftaren explicit uppställer ett förbud mot vissa åtgärder och däref-

ter anger undantag från förbudet. Så i brottsdatalagen 2:11, enligt vilken det råder förbud mot att behandla personuppgifter ”som avslöjar ras, etniskt ursprung, politiska åsikter, religiös eller filosofisk övertygelse eller medlemskap i fackförening eller som rör hälsa, sexualliv eller sexuell läggning”. Dock får enligt undantaget sådana uppgifter kompletteras när det är absolut nödvändigt. Vanligen uttrycks förbudet medelst formuleringen ”får inte”. Men motsatsen — ”svaga” förbud — förekommer också. Därvid är tillåtelsen huvudregel och förbudet undantag. I domstolsdatalagen § 16 heter det: ”Personuppgifter får lämnas ut elektroniskt på annat sätt än genom direktåtkomst om det inte är olämpligt”. Ofta anges förhållandet mellan huvudregel och undantag med formuleringen ”får endast”.

Också inskränkningar kan ha varierande grader av styrka. I motsats till förbuden formuleras av naturliga skäl inskränkningarna vanligen som åligganden för adressaterna. I förundersökningskungörelsen § 17 åläggs dessa att, när fråga är om förhör av barn under 18 år, sådana förhör skall planeras och verkställas så att det inte uppkommer fara för att den som förhörs tar skada, inte minst om förhöret rör sexuallivet. Man skall också vara noga med att uppseende inte väcks kring förhöret.

En alldeles speciell samhällsfunktion utövar försvarsmakten. Den skall ju träda i full verksamhet först när vårt territorium kränks eller riket befinner sig i krigsfara eller krig. Den är inriktad på och konstruerad för nödsituationer orsakade av främmande makt. RF:s reglering av rikets försvar är ytterst knapphändig (15:13). Det är regeringen som har det yttersta ansvaret för rikets försvar. Det är regeringen som får ”sätta in” försvarsmakten för att ”möta ett väpnat angrepp mot riket eller att hindra en kränkning av rikets territorium”.

Men försvarsmakten har också en fredstida inrikes uppgift, nämligen att i vissa situationer ge stöd åt civil verksamhet. Varje nation med ett demokratiskt statsskick måste dra en skarp och tydlig gräns mellan civil och militär verksamhet. När krig väl utbrutit ligger i vårt land det yttersta ansvaret för krigsansträngningarna hos regering, riksdag eller krigsdelegationen. Men under brinnande krig är det väl närmast ofrånkomligt att den i realiteten dominerande statsmakten kommer att vara försvarsmaktens ledning.

Hur skall då demarkationslinjen mellan civilt och militärt dras i fredstid? Här kommer den enskilda individens rättsstatsskydd i fokus. Finns det en risk för att försvarsmaktens personal tillgriper drastiska medel som går utöver vad som är tillåtet för den civila polismakten? Tydliga begränsningar av de ingrepp som försvarsmaktens personal får utföra är oundgängliga.

Dessa ting regleras i förordningen om försvarsmaktens stöd till civil verksamhet. Sådan verksamhet omfattar enligt denna förordning statliga myndigheter, kommuner, regioner och enskilda. I §§ 3–6 anges förutsättningarna för försvarsmaktens stöd till denna verksamhet.

Vissa militära åtgärder *skall* vidtas på begäran av vissa civila organ, andra *får* vidtas på sådan begäran, och stödet kan då också lämnas till enskilda. En generell begränsning av stöd i dessa former gäller såtillvida som stöd inte får lämnas om försvarsmakten saknar resurser som är lämpliga för uppgiften och allvarligt hindrar dess ordinära verksamhet. Generellt talat skall militärt stöd lämnas i situationer av nödkaraktär.

Den från rättsstatssynpunkt viktigaste begränsningen återfinns i § 7: ”När stöd lämnas enligt denna förordning får Försvarsmaktens personal inte användas i situationer där det finns risk för att den kan komma att bruka tvång eller våld mot enskilda”.[1]

Förbud och inskränkningar av nämnda slag betraktar den välmenande makthavaren som närmast oundgängliga. För den illvilliga makthavaren däremot är tvångsmedel, särskilt hemliga sådana, ypperliga redskap för att hålla folk i schack och upprättande av personregister är högst tjänliga medel för kontroll av medborgarna. Än värre är det om denne har militärmakten till sitt eget förfogande, beredd att slå ner alla offentliga uttryck för folkligt missnöje. Allt detta är allvarliga hot mot samtliga rättsstatsvärden. Om förbud och inskränkningar av nämnda slag inte funnes, skulle ett betydande mått av utsatthet för den enskilda, framför allt rättsotrygghet, råda i landet.

1.4 Prövning av utomstående organ. Rapportering

En betydelsefull komponent i den enskilda individens rättsstatsskydd är sådan prövning av myndigheters åtgärder som utförs av utomstående organ (extern tillsyn). Quis custodiet ipsos custodes? Detta är särskilt påkallat när fråga är om myndigheters ingripande i individens personliga sfär inom ramen för det statliga monopolet på sådana ingrepp, dvs. ingrepp inom riskzonen mellan samhällsfridens rättstrygghet och den rättsstatliga rättstryggheten.

Låt oss benämna organ som utför prövning av myndighetsutövning *tillsynsorgan*. Sådana kan vara av skilda slag. Vi beskriver dessa med hjälp av fyra distinktioner.

I. Sådana organ kan vara *interna* eller *externa*.[2] Interna tillsynsorgan är sådana som utgör en del av det granskade organet självt och därför bedriver ett slags ”självrannsakan”. Ett gott exempel på ett internt tillsynsorgan — låt vara att här inte är fråga om tillsyn över myndighetsutövning — är den tillsyn som utövas av advokatsamfundets styrelse och disciplinnämnd över advokatväsendet (RB 8:6).

Externa (utomstående, självständiga, oberoende) tillsynsorgan, dvs. organ som är åtskilda från det granskade organet, är i svensk rätt åtskilliga. Vad avser sådana tillsynsorgan kommer naturligtvis den

[1] Se vidare Linnea Gullholmer, ”Legalitet och effektivitet: en hyllning till regeringsformens kapitel om krig och krigsfara” *de lege*, Juridiska fakulteten i Uppsala. Årsbok 2024, s. 95–120.

[2] Jag bortser här från den ”tillsyn” som sker genom (extern eller intern) revision.

granskning som utförs av JO och JK i förgrunden. JO:s granskningsområde omfattar över 300 myndigheter, 290 kommuner och 21 regioner. En annan viktig tillsyn av extern natur är den som utövas av IVO över hälso- och sjukvården. Låt mig också ge några exempel på mer specialiserade tillsynsorgan. Enligt lagen om tillsyn över viss brottsbekämpande verksamhet skall det finnas en säkerhets- och integritetsskyddsnämnd, vars ledamöter utses av regeringen och vars uppgift är att ”utöva tillsyn över brottsbekämpande myndigheters användning av hemliga tvångsmedel och kvalificerade skyddsidentiteter och därmed sammanhängande verksamhet”. Denna nämnd skall också utöva tillsyn över vissa myndigheters behandling av personuppgifter. Enligt personuppgiftslagen och brottsdatalagen skall en tillsynsmyndighet utses av regeringen.

Tillsyn över hanteringen av personuppgifter är likaledes av betydelse inom försvarsmakten. Enligt lagen om behandling av personuppgifter vid Försvarsmakten skall en tillsynsmyndighet som regeringen bestämmer utöva sådan tillsyn. Detsamma gäller enligt lagen om behandling av personuppgifter vid Försvarets radioanstalt. Enligt lagen om signalspaning i försvarsunderrättelseverksamhet § 10 skall en kontrollmyndighet kontrollera att lagen ifråga följs.

Tilläggas kan att myndigheters hantering av personuppgifter är grannlaga i två avseenden, vilket kan kräva svåra avvägningar. Å ena sidan gäller det att skydda den enskilda individens integritet. Å andra sidan är det ett trängande samhälleligt behov av att myndigheter i brottsbekämpande syfte har möjlighet till ökat informationsutbyte sinsemellan. Myndigheter skall under vissa klart angivna omständigheter ha en skyldighet att lämna personuppgifter till andra myndigheter, t.ex. ett antal statliga myndigheter och kommuner till polisen, Skatteverket eller Säpo.

Ett slags hybrid mellan ett internt och ett externt tillsynsorgan vad avser polisanställda utgör Avdelningen för särskilda utredningar inom Polismyndigheten. Dess uppgift är att ansvara för handläggningen av ärenden om brott av polisanställda, åklagare och domare (polislagen § 2 b).

II. Vi kan vidare skilja mellan *statliga* och *icke-statliga* externa tillsynsorgan. Ovanstående exempel på externa organ inom försvarsmakten är också exempel på statliga sådana. Som ett slags hybrid mellan ett statligt och ett icke-statligt tillsynsorgan kan betraktas det integritetsskyddsombud som enligt lagen om Försvarsunderrättelsedomstol §§ 5–8 skall bevaka enskildas integritetsintresse i mål vid domstolen. Här skall regeringen inhämta förslag på lämpliga kandidater från Sveriges advokatsamfund och Domarnämnden. Icke-statliga interna tillsynsorgan är de nyssnämnda sådana inom advokatväsendet.

III. En ytterligare distinktion kan göras mellan *generella* och *speciella* tillsynsorgan. Generella organ är sådana som har tillsyn över flera olika andra organ, medan speciella organ är sådana som har tillsyn

över endast ett annat organ. Exempel på de förra av statlig natur är Statens ansvarsnämnd och IVO. Ett exempel på det senare av statlig natur är ovannämnda lag om signalspaning i försvarsunderrättelsetjänst § 10, som stadgar att en kontrollmyndighet skall kontrollera att lagen följs. Icke-statliga speciella tillsynsorgan är advokatsamfundets egna sådana. Som icke-statliga generella tillsynsorgan kan kanske betraktas privata ”självutnämnda övervakare” av statlig verksamhet, särskilt rättsväsendet, såsom Amnesty International och Civil Rights Defenders.

IV. Till sist kan vi också skilja mellan *permanenta tillsynsorgan* och *tillsynsorgan ad hoc*. Denna distinktion avser tillsynsorganens ”livstid”. De förra är avsedda att utöva löpande tillsyn över tillsynsobjektet. Alla ovannämnda tillsynsorgan är av det förstnämnda slaget. De senare är avsedda att granska myndigheters hantering av en specifik händelse. Tillsynsorgan ad hoc har ofta karaktär av speciellt utsedda kommissioner. Som exempel på sådana kan nämnas dem som inrättades för att granska hanteringen av Estoniaförlisningen, Covidpandemin och sabotaget mot gasledningen i Östersjön. Den permanenta tillsynen är kontinuerlig medan ad hoc-tillsynen sker ex post.

Ett speciellt slag av offentliga tillsynsorgan utgör ombuden. Enligt RB 27:26–30 skall s.k. offentliga ombud, förordnade av regeringen, ”bevaka enskildas integritetsintressen i ärenden hos domstol om hemlig avlyssning av elektronisk kommunikation, hemlig kameraövervakning och hemlig rumsavlyssning”. Enligt brottsdatalagen 3:13–15 har ett dataskyddsombud en motsvarande uppgift. Enligt lagen om försvarsunderrättelsedomstol §§ 5–8 skall s.k. integritetskyddsombud, likaledes förordnade av regeringen och i hög grad överensstämmande med de offentliga ombuden, bevaka enskildas integritetsintresse i mål vid domstolen. Enligt lagen om behandling av personuppgifter vid Försvarsmakten skall försvarsmakten utse personuppgiftsansvarig och dataskyddsombud, och detsamma gäller enligt lagen om behandling av personuppgifter vid Försvarets radioanstalt.

Ett annat speciellt slag av tillsynsorgan utgör s.k. offentliga biträden. Ett sådant skall enligt lagen om preventiva vistelseförbud § 12 utses för den som är underkastad vistelseförbud och är under 18 år. Enligt lagen om rättspsykiatrisk vård § 22 a skall i vissa fall ett sådant förordnas i mål hos allmän förvaltningsdomstol för den som åtgärden gäller. En likartad bestämmelse återfinns i lagen om kontaktförbud § 7 a. Offentligt biträde skall också utses enligt lagen om frysning av tillgångar § 18. Bestämmelser om de offentliga biträdena återfinns i en särskild lag med en korresponderande förordning.

Ytterligare en variant av tillsynsorgan, om detta ord tas i en något vidare mening, är offentligt utsedda vittnen. Enligt RB 23:10 skall vid förundersökningen om möjligt ett trovärdigt vittne utses av undersökningsledaren. I en särskild lag, lagen om medborgarvittnen, får en kommun för att tillgodose allmänhetens intresse av insyn i polisverk-

samheten ”utse trovärdiga personer att som medborgarvittnen följa Polismyndighetens arbete inom det län till vilket kommunen hör” (§ 1). Lagen om disciplinansvar inom totalförsvaret m.m. § 27 stadgar att vid muntligt förhör med en disciplinansvarig skall om möjligt ett förhörsvittne vara närvarande.

Enligt en lag om särskild företrädare för barn skall en sådan utses vid en förundersökning rörande vissa brott om en vårdnadshavare kan misstänkas för brottet eller inte kommer att ta till vara barnets rätt.

Ofta åläggs enligt bestämmelser i lag tillsynsorganen att redovisa resultatet av sin granskning i form av *rapportering* (som ibland sker genom den starkare åtgärden ”anmälan”). Ett sådant åliggande kan ett organ vara underkastat rutinmässigt oavsett om någon viss händelse inträffat eller ej. Men ett organ kan också vara rapportskyldigt endast om någon viss händelse inträffat, och kan såtillvida sägas vara ett slags ”hypotetisk-kontinuerlig” rapportskyldighet. Som ett exempel på det förra skall enligt lagen om signalspaning i försvarsunderrättelsetjänst § 8 uppgifter som inhämtats via signaler i elektronisk form rutinmässigt rapporteras till berörda myndigheter. Ett exempel på det senare finner vi i patientsäkerhetslagen 3:5–7, som stadgar att vårdgivare skall till IVO anmäla ”händelser som har medfört eller hade kunnat medföra en allvarlig vårdskada” och likaså anmäla ”om det finns skälig anledning att befara att en person, som har legitimation för ett yrke inom hälso- och sjukvården och som är verksam eller har varit verksam hos vårdgivaren, kan utgöra en fara för patientsäkerheten”.

Tillsyn kan också ske medelst granskning. Lagen om hemliga tvångsmedel i syfte att verkställa frihetsberövande påföljder § 11 stadgar: ”En upptagning eller uppteckning som har gjorts vid verkställighet av tvångsmedel enligt denna lag ska granskas snarast möjligt. Granskningen får utföras endast av rätten, en åklagare eller Polismyndigheten”.

Enligt lagen om offentlig anställning § 22 skall den som är skäligen misstänkt för att i sin anställning ha begått vissa angivna brott anmälas till åtal. Statens ansvarsnämnd beslutar om åtalsanmälan (§ 34).

Det förekommer inte sällan att ett offentligt organ anmäler sig självt till något tillsynsorgan, såsom IVO när ett sjukhus anmäler något missgrepp (t.ex. Maria- eller Lex Sarah-anmälan), Hälso- och sjukvårdens ansvarsnämnd (HSAN), som prövar behörighetsfrågor, och Polismyndighetens avdelning för särskilda utredningar.

Prövning medelst tillsynsorgan är ägnat att skänka allmänheten en ökad trygghet, inte minst när offentliga organs beslut har en rättsstatsaspekt. De kan sägas ha en mer påtaglig preventiv funktion vad avser eventuella rättstatsskränkningar än mer ”akuta” garantier. Om prövning genom tillsynsorgan inte fanns, kunde otillbörliga ingrepp i den enskildes personliga sfär lättare komma att stå sig. Prövningen

ger, utöver de rättsmedel som står till den enskildes förfogande, ytterligare garantier för att så ej blir fallet. Vad den illvilliga makthavaren beträffar är tillsynsorgan skrymmande hinder för en obegränsad maktutövning — om inte denne själv påtar sig rollen av ”tillsynsorgan”.

1.5 Tidsbegränsning av ingrepp. Hävning

En vanligt förekommande och säkerligen effektiv spärr, när fråga är om statliga ingrepp i den enskilda individens personliga sfär, åstadkoms genom att man stipulerar en tidsrymd inom vilken en viss åtgärd måste företas. Och har ett beslut fattats om en viss åtgärd kan detta beslut hävas, om åtgärden inte företas inom den stipulerade tidsrymden.

Man kan skilja mellan *temporalt bestämda* och *temporalt obestämda tidsbegränsningar*. Temporalt bestämda är de begränsningar som anges i temporala termer, medan de temporalt obestämda anges på annat sätt. Ett exempel på det förra finner vi i RB 24:13: ”Häktningsförhandlingen får aldrig hållas senare än fyra dygn efter det att den misstänkte greps eller anhållningsbeslutet verkställdes”. Ett exempel på de senare återfinns i RB 24:18: ”Då rätten beslutar om häktning skall … rätten sätta ut den tid, inom vilken åtal skall väckas. Tiden får inte bestämmas längre än vad som är oundgängligen nödvändigt”. De temporalt bestämda tidsbegränsningarna kan karakteriseras som ”fasta”, de temporalt obestämda som ”öppna”. Att dessa kan betraktas som öppna beror på att det är beslutsfattaren, inte lagstiftaren, som får bestämma tidsrymdens terminus ad quem. Lagstiftaren nöjer sig med att ge anvisningar i icke-temporala termer.

Sådana anvisningar kan vara mer eller mindre ”starka”. Ett exempel på en relativt stark temporalt obestämd anvisning finner vi i lagen med särskilda bestämmelser om unga lagöverträdare § 4: ”En förundersökning mot den som inte fyllt arton år och som gäller brott på vilket fängelse kan följa skall bedrivas *med särskild skyndsamhet*” [kurs. här].

Starka temporalt obestämda anvisningar är ofta kombinerade med temporalt bestämda sådana. I nyssnämnda § 4 tilläggs att förundersökningen skall avslutas och beslut i åtalsfrågan fattas ”*så snart det kan ske* och *senast inom sex veckor* från dagen för delgivning av brottsmisstanke” [kurs. här]. Enligt lagen om åtgärder för att förhindra vissa särskilt allvarliga brott § 7 får tillstånd till hemlig avlyssning av elektronisk kommunikation ”inte bestämmas *längre än nödvändigt* och får, i fråga om tid efter beslutet, inte överstiga en månad från dagen för beslutet” [kurs. här].

Som ett exempel på svagare obestämda anvisningar utan kombination med en temporalt bestämd sådan kan nämnas brottsdatalagen 2:17, som uttalar att personuppgifter inte får behandlas ”under längre

tid än vad som är nödvändigt med hänsyn till ändamålet med behandlingen".

Temporalt begränsade tidsbegränsningar kan avse en kortare eller längre tidsperiod. Ju kortare period, desto mer angeläget torde lagstiftaren ha betraktat integritetsskyddets betydelse. Men detta innebär naturligtvis inte att det skulle finnas någon mer genomtänkt generell uppfattning hos lagstiftaren om hur långa sådana tidsperioder skall vara. Inte heller finns väl någon sådan avseende valet mellan bestämda och obestämda anvisningar. Ibland är det bara fråga om timmar — tre timmar i RB 28:13 a (kvarhållande för kroppsvisitering) och lagen om unga lagöverträdare § 4 (kvarhållande) samt sex timmar i RB 23:9 (den som är anhållen eller häktad "är inte skyldig att" stanna kvar för förhör längre än så).

Som exempel på längre tidsperioder kan anföras lagen om preventiva vistelseförbud § 8 (ett vistelseförbud skall gälla för viss tid, högst sex månader), UB 16:3 (avhysning skall om möjligt ske inom fyra veckor från det att behövliga handlingar kommit in till kronofogdemyndigheten) och förundersökningskungörelsen § 2 a (förundersökningen skall vara avslutad och beslut fattat i åtalsfrågan inom tre månader efter den tidpunkt då det finns någon som är skäligen misstänkt för brottet).

Vad händer då i rättsligt avseende om en tidsbegränsning överskrids? Ofta fogas till tidsbegränsningen ett krav på *hävning* av det beslut som skulle ha verkställts inom den stipulerade tidrymden. Enligt RB 27:7 skall rätten, då den förordnar om beslag, utsätta en tid inom vilken åtal skall väckas. Om så ej sker inom tidsfristen, skall beslaget enligt RB 27:8 omedelbart hävas. Till den temporalt obestämda tidsbegränsningen "om det inte längre finns skäl" knyts i lagen om hemlig rumsavlyssning § 10 ett åliggande "att omedelbart upphäva beslutet". Enligt lagen om inhämtning av uppgifter om elektronisk kommunikation i de brottsbekämpande myndigheternas underrättelseverksamhet § 4 skall den ansökande myndigheten omedelbart häva ett beslut om inhämtning av uppgifter, om det inte längre finns skäl för beslutet. I UB 6:12 stadgas att en provisorisk utmätningsåtgärd skall hävas, om utmätning inte följt inom två veckor.

Vilken rättsverkan inträffar, om någon regel om hävning saknas? Ja, den måste väl bestå i ett implicit förbud att företa åtgärden ifråga — åtgärden skall "upphöra". Enligt skyddslagen § 17 skall ett tillfälligt omhändertagande upphöra "*så snart ändamålet med åtgärden har förlorat sin betydelse,* dock senast sex timmar efter omhändertagandet" [kurs. här].

Även under en välmenande makthavares regim kan beslutsfattande, där en rättsstatsaspekt är relevant, dra ut mycket långt på tiden, om en terminus ad quem inte stipulerats i lag. Sådana långvariga dröjsmål kan bero på resursbrist, tvivelaktiga prioriteringar, svårighetsgrad eller ren slapphet. Dröjsmål av detta slag skapar ovisshet hos

den som beslutet angår och kränker såtillvida dennes rättssäkerhet. Tidsbegränsningar och hävning är tjänliga redskap för att motverka detta. Vad den illvilliga makthavaren beträffar kan det ligga i dennes intresse att ha utrymme för att hålla misshagliga personer på halster under en obestämd framtid.

1.6 Informationsplikt. Delgivning. Underrättelse

Av utomordentlig vikt från rättsstatssynpunkt är att enskilda individer, som befinner sig i en rättsstatlig riskzon, *får veta* vilken rättslig position de närmare bestämt befinner sig i. Det är därför högst påkallat att berörda myndigheter åläggs att informera enskilda, som befinner sig i en sådan position, om vad positionen ifråga närmare bestämt innebär. Informationsplikten kan ta sig olika former. En stark, mera formell sådan, är *delgivningen*, en mera svag är *underrättelseskyldigheten*.

Delgivning i allmänhet behandlas detaljerat i en särskild lag, delgivningslagen, och i en kompletterande delgivningsförordning. Vanlig delgivning sker genom att handlingen ifråga skickas eller lämnas till delgivningsmottagaren (delgivningslagen § 16). Genom en s.k. kungörelsedelgivning kan delgivning i vissa fall ske genom att handlingen ifråga hålls tillgänglig under viss tid hos myndigheten eller på annan plats (delgivningslagen § 47). Delgivning kan enligt en särskild lag delegeras till utomstående auktoriserade delgivningsföretag.

Delgivningsförordningen § 3 innehåller en regel av integritetsskyddande karaktär. Delgivningen får inte vålla delgivningsmottagaren ”onödig uppmärksamhet eller olägenhet”. Av intresse i förevarande sammanhang är också delgivningslagen § 3, som stadgar att delgivning med en person som vistas utomlands får ske i enlighet med lagen på den utländska orten, om det inte skulle strida mot ”svenska allmänna rättsprinciper”.

Låt mig ge några exempel. Enligt RB 45:9 och 16 skall stämning och stämningsansökan delges den tilltalade och enligt RB 25:4 skall beslut om reseförbud likaledes delges den misstänkte. Enligt lagen om preventiva vistelseförbud § 9 skall beslut om vistelseförbud delges den som förbudet avser. Förfogandelagen § 14 stadgar att beslut om förfogande blir gällande mot ägaren, när han fått del av beslutet.

En detaljerad reglering av underrättelseskyldigheten vad avser hemliga tvångsmedel finner vi i RB 27:31–33. Enligt RB 30:7 skall, när ett mål avgjorts, parterna snarast underrättas skriftligen om utgången i målet. Kravet antyder att varje underrättelse inte behöver ske i skriftlig form. Enligt förundersökningskungörelsen §§ 9 och 12 skall en misstänkt erhålla underrättelse om den mot honom riktade misstanken och om dennes rätt till biträde av försvarare, rätt att inte behöva yttra sig om misstanken samt rätt till tolk och information på ett språk, som denne förstår. Enligt lagen om hemliga tvångsmedel i syfte att verkställa frihetsberövande åtgärder § 12 skall den som varit utsatt för åtgärd enligt denna lag underrättas om åtgärden. Vidare gäller en-

ligt denna bestämmelse att även en annan person än den eftersökte skall underrättas, om åtgärden har avsett ett telefonnummer eller en annan adress eller en viss elektronisk kommunikationsutrustning, som innehas av denna person. En modifierad regel om underrättelseskyldighet avseende husrannsakan hittar vi i RB 28:7, enligt vilken underrättelse skall utföras "så snart det kan ske utan men för utredningen".

När informationsmottagaren är mera direkt tillgänglig kan underrättelseskyldigheten ta sig form av en informationsplikt. Enligt utlänningslagen 11:1 skall en utlänning, som hålls i förvar, "informeras om de rättigheter och skyldigheter han eller hon har som förvarstagen samt om de regler som gäller i förvarslokalerna". Häktesförordningen § 9 stadgar att om ett besök övervakas utan att personal närvarar, så skall den intagne och besökaren informeras om att besöket övervakas.

Avsaknad av informationsplikt gör den enskildas rättssäkerhet, rättstillgänglighet och rättstrygghet mer prekär. Vad den välmenande makthavaren beträffar kan behovet av att informera den berörda i vissa fall ha undgått denne eller tillmätts mindre vikt än det förtjänar. För den illvilliga makthavaren är avsaknaden av informationsplikt ett ytterligare medel att hålla misshagliga personer på halster.

1.7 Dokumentation. Gallring. Protokollföring

En ytterligare garanti för att den enskilda individens personliga sfär inte otillbörligt kränks — särskilt beträffande rättssäkerheten och rättstillgängligheten, men också i vissa fall rättstryggheten — utgör ett krav på att en åtgärd från den offentliga maktens sida skall dokumenteras, t.ex. genom protokollföring, och att uppgifter om den enskilde efter en viss tid skall gallras och förstöras.

Låt mig ge ett par exempel. Enligt häktesförordningen § 14 skall åtgärden att belägga en intagen med fängsel dokumenteras och enligt lagen om inhämtning av uppgifter om elektronisk kommunikation i de brottsbekämpande myndigheternas underrättelseverksamhet § 8 skall beslut om åtgärder enligt denna lag likaså dokumenteras.

Ofta är dokumentationsskyldigheten förenad med ett krav på gallring efter viss tid. Så är fallet i lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade, där enligt § 21 a handläggning av ärenden som rör enskilda skall dokumenteras. Denna dokumentation skall enligt § 21 b "utformas med respekt för den enskildes integritet". Till detta fogas i § 21 c en gallringsskyldighet i vissa fall. Gallringen skall ske efter fem år och vara avslutad senast kalenderåret efter det att gallringsskyldigheten inträdde. Enligt förordningen om mål och ärenden i allmän domstol § 20 skall en ljudupptagning eller ljud- och bildupptagning gallras senast sex veckor efter det att dom eller beslut vunnit laga kraft. Socialförsäkringsbalken kap. 114 innehåller detaljerade regler om behandling av personuppgifter, inkluderande en bestämmelse om gallring i vissa fall. Enligt 114:15 skall gallring av person-

uppgifter ske när de inte längre är nödvändiga för sitt ändamål. Här knyts gallringsåläggandet till ett proportionalitetskrav.

Att gallring skall ske uttrycks ibland genom ett krav på förstöring eller radering.

Temporalt obestämda, nästan likalydande gallringsanvisningar återfinns i lagen om preventiva vistelseförbud § 32 och lagen om hemliga tvångsmedel i syfte att verkställa frihetsberövande åtgärder § 11, som säger att förstöring av uppgift skall ske när uppgiften inte längre får bevaras. Enligt brottsdatalagen 2:16 skall alla rimliga åtgärder vidtas för att personuppgifter som behandlats i strid med vissa bestämmelser i lagen raderas utan onödigt dröjsmål.

Dokumentation genom protokollföring är vanligt förekommande. Låt mig ge några exempel. Enligt RB 27:13 skall beslagtagande av föremål protokollföras, och detsamma gäller enligt RB 28:9 avseende husrannsakan. I förundersökningskungörelsen §§ 20–22 regleras ingående hur ett förundersökningsprotokoll skall avfattas. Av särskilt intresse är åläggandet att protokollet skall ge en trogen bild av vad som förekommit vid förundersökningen och att utsagor skall återges ”i så nära överensstämmelse som möjligt med det talade ordet”. Utsökningsförordningen 3:10–14 innehåller detaljerade regler om protokollföring vid förrättningar. Enligt skyddslagen § 16 skall protokoll föras över kroppsvisitationer, tillfälliga omhändertaganden, gripanden och beslag.

Ibland räcker det med att ”anteckningar” förs. Sålunda skall enligt förundersökningskungörelsen § 13 anteckningar föras vid en åklagarmyndighet om de personer som anhållits såsom misstänkta för brott i en ”anhållningsliggare”.

Vad som ovan i avsnitt 1.6 sagts om den välmenande respektive den illvilliga makthavarens förhållande till informationsplikt gäller mutatis mutandis även beträffande dokumentation och gallring. Att illvilliga makthavare inte vill ha sina ogärningar dokumenterade ligger i öppen dag. Däremot kan falsk dokumentation uppskattas av dem. Med gallring förhåller det sig tvärtom. De vill inte ha dokumentation men gärna gallring. När diktatorer känner marken vika under deras fötter gäller det att snabbt avlägsna så mycket som möjligt av dokumentation, som utgör bevis på deras ogärningar. Så skedde i stor skala när nazisterna tvingades retirera från de härtagna länderna och Tyskland höll på att besegras. Detsamma var fallet i Östtyskland efter kommunistregimens fall, då förstöring av komprometterande dokumentation skedde i betydande utsträckning.

I civiliserade länder kan vissa förbud mot gallring vara befogade till gagn för den framtida historieskrivningen. Socialförsäkringsbalken tillägger i ovannämnda 114:15 att regeringen kan ”meddela föreskrifter om att uppgifter får bevaras för arkivända-mål av allmänt intresse, vetenskapliga eller historiska forskningsändamål eller statistiska ändamål”.

1.8 Rättelse

Åtskilliga bestämmelser inom olika rättsområden handlar om rättelse av uppenbara oriktigheter p.g.a. skrivfel, räknefel och liknande förbiseenden. Som exempel kan nämnas RB 17:15, 30:13 och 48:12 a, förvaltningsprocesslagen § 32 och JB 19:22. Rättelse av andra oriktigheter återfinns t.ex. i fastighetsbildningslagen 19:4 (oriktiga uppgifter i fastighetsregistret), i UB 4:34 (viss egendom borde ej ha utmätts) och i brottsdatalagen 2:15: ”Alla rimliga åtgärder ska vidtas för att personuppgifter som med hänsyn till ändamålet med behandlingen är felaktiga eller ofullständiga utan onödigt dröjsmål rättas”. (I den sistnämnda bestämmelsen återfinner vi som synes såväl ett krav på rättelse, som ett krav på tidsbegränsning och på proportionalitet).

Dessa bestämmelser tillhandahåller också vissa rättsmedel till den enskildes förfogande (se avsnitt 2.8 nedan).

Avsaknad av sådana slag av rättelse vore en flagrant kränkning av den enskildes rättssäkerhet och rättstillgänglighet, och uttrycker arrogans och likgiltighet för den enskilde från makthavarnas sida. Vad den välmenande makthavaren beträffar handlar det väl mest om olycksfall i lagstiftningsarbetet, men för den illvilliga avgörs frågan om rättelse säkerligen av vad som bäst överensstämmer med dennes egna intressen.

1.9 Anlitande av tolk. Översättning

Beslut om anlitande av tolk och om översättning av handlingar till ett annat språk fattas regelmässigt av det offentliga organ, t.ex. en domstol, som är involverat.

Man kunde tycka, att lagen borde säga något om den enskildes rätt att själv begära tolk eller översättning, men bestämmelser av detta innehåll lyser, vad jag kunnat finna, med sin frånvaro. Kanske framstår behovet av tolk eller översättning som så uppenbart att ett formellt samtycke betraktas som överflödigt. Om, och i vilken utsträckning, sådana beslut i praktiken har fattats på begäran av en enskild person kan jag inte uttala mig om. Halvvägs i riktning mot samtycke går förundersökningskungörelsen § 12, som stadgar att den misstänkte skall underrättas om sin *rätt* att biträdas av tolk och att få relevanta handlingar översatta. Termen ”rätt” implicerar väl att den misstänkte har åtminstone något inflytande på beslut av dessa slag. Därtill kommer att den misstänkte skall få relevant information på ett språk som denne förstår.

Låt mig ge några exempel på offentliga organs skyldighet att anlita tolk eller föranstalta om översättning (bestämmelserna är regelmässigt försedda med reservationer av typen ”vid behov” eller genom användning av de svagare modaliteterna ”får” eller ”bör”), som exempelvis RB 5:6 (beträffande part eller vittne ”får”; beträffande misstänkt eller målsägande ”ska”), RB 33:9, som handlar om översättning, (”får”

och i vissa fall ”är skyldig att”), förvaltningsprocesslagen § 50 (”skall … vid behov”) och UB 2:8 (”får”).

Det finns också s.k. allmänna tolkar, som permanent står till förfogande i mål och ärenden. De är skyldiga att rycka in, när tingsrätten begär det. Sålunda skall enligt en förordning om allmän tolk sådana finnas vid Haparanda och Gällivare tingsrätter för tolkning i finska språket.

Vad angår avsaknad av tillgång till tolk och översättning gäller mutatis mutandis vad som sagts i avsnitt 1.8 om rättelse.

2 Den tredje pelaren. Rättsmedel till den enskildes förfogande

2.1 Inledning

Skyddet mot att den enskilde drabbas av rättsstatskränkningar vore högst ofullständigt, om detta uteslutande består i att offentliga organ ex officio skall vidta vissa åtgärder i detta syfte. Därutöver måste det finnas rättsmedel tillgängliga för enskilda individer att själva igångsätta åtgärder ägnade att skydda mot ingrepp av detta slag. Termen ”rättsmedel” står här liksom tidigare inte blott för processuella sådana utan för varje rättsligt medel till den enskildes förfogande för att igångsätta sådana åtgärder. De rättsmedel som presenteras i det följande är i hög grad ägnade att *förstärka* rättsstatsskyddet jämfört med om dessa medel ej stod till buds.

2.2 Överklagande och mobilisering av lagprövning

Att domar och beslut kan överklagas till överordnade organ är en självklarhet i civiliserade samhällen och svensk rätt tillhandahåller en rik flora av processuella hjälpmedel i detta avseende. Numera står också till förfogande överklagande till Europeiska domstolen för de mänskliga rättigheterna och möjlighet att föra talan hos Europeiska unionens domstol.

En ytterligare, mer exklusiv resurs som en enskild kan tillgripa är att begära lagprövning (se artikel I avsnitt 2.3). Enskilda parter, som anser sig påverkas negativt av tillämpningen av en viss bestämmelse, har två möjligheter. De kan argumentera för att fallet ifråga inte täcks av bestämmelsens rekvisit och — som en ytterligare resurs om detta inte skulle vara en framkomlig väg — argumentera för att själva bestämmelsen strider mot en högre norm. Men att i en process utveckla en argumentation till stöd för det senare kan vara en svår uppgift för den icke juridiskt skolade lekmannen. (Här kan s.k. strategisk processföring komma att tillgripas.) Därför har, enligt min mening, advokaterna en viktig roll att spela i lagprövningsprocesser.[3]

Möjligheten att överklaga ger ett förstärkt skydd av framför allt rättstillgängligheten och rättssäkerheten. Saknades denna möjlighet, skulle dessa värden få ett långt svagare skydd. Härtill kommer risken

[3] Se härom närmare min artikel ”Lagprövningen och advokaterna”, *Advokaten*, 1987, s. 382–385.

för att allmänhetens tilltro till rättsordningen kan försvagas, om denna möjlighet saknas.

Men möjlighet till överklagande kan också vara ett tveeggat vapen och rentav utgöra en fara för rättsstatsskyddet. Så är fallet om instansordningen omfattar ett mycket stort antal steg. Detta kan medföra en avsevärt lång tidsutdräkt innan mål och ärenden får slutgiltig laga kraft. En frestelse till förhalande kan infinna sig (något som också kan utnyttjas av en enskild part). Under denna period befinner sig enskilda berörda i ett tillstånd av ovisshet — deras rättssäkerhet är prekär.

2.3 Yrkande om grundlagsskadestånd enligt skadeståndslagen 3:4

Enligt detta stadgande skall stat eller kommun ersätta personskada, sakskada, ren förmögenhetsskada och annan ideell skada ”om skadan uppkommit till följd av att den skadelidandes grundläggande fri- och rättigheter enligt 2 kap. regeringsformen eller enligt den europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna *har överträtts* från statens eller kommunens sida … i den utsträckning det är nödvändigt för att *gottgöra* överträdelsen” [kurs. här]. Denna nyligen införda bestämmelse i skadeståndslagen utgör en påtaglig förstärkning av den enskilda individens rättsstatsskydd.[4]

Tilläggas kan att rättsstatskydd av skadeståndsrättslig natur också återfinns i skadeståndslagens övriga regler om det allmännas ansvar samt exempelvis i lagen om ersättning vid frihetsberövanden och andra tvångsåtgärder och i diskrimineringslagen.[5]

2.4 Tillfälle att yttra sig

Att ge part i rättegång eller enskild som genom myndighetsbeslut kan drabbas av ingrepp i den personliga sfären tillfälle att yttra sig är ett utslag av en i varje rättsstat oundgänglig princip: Audiatur et altera pars. Att ge en enskild möjlighet att yttra sig utgör en garanti för upprätthållandet av likhet inför lagen. En part kan få ett oberättigat övertag över motparten, om denna saknar möjlighet att yttra sig. Och om så är fallet, får även rättstillgängligheten ett svagare skydd. Bestämmelser om yttranderätt återfinns inom många olika rättsområden.

Vikten av att båda parter får komma till tals i rättegång behöver inte närmare utvecklas. Detta förhållande ingår ju i rättegångens själva idé. Här är yttranderätten närmast en yttrandeskyldighet. En formulering av detta finner vi i RB 50:18, som handlar om huvudförhandling i hovrätt avseende tvistemål: ”Varje part skall yttra sig över vad den andra parten anfört”, och enligt 51:18 (brottmål) skall mot-

[4] Se vidare Karolina Stenlund, *Rättighetsargumentet i skadeståndsrätten*, 2021, Bertil Bengtsson, ”Lagstiftning och grundlagsskadestånd”, SvJT 2022, s. 959, och Sandra Friberg, ”Grundlagsskadestånd — en ny laga grund för skadestånd”, *de lege,* Juridiska fakulteten i Uppsala. Årsbok 2024, s. 81–93.

[5] Se Friberg a.a. s. 90 f.

parten ”ges tillfälle att” yttra sig över klagandens yrkande. Enligt förvaltningsprocesslagen § 12 skall rätten ge sökande eller klagande tillfälle att inom viss tid yttra sig *skriftligen* över ”svar och det som hör till svaret”.

Låt mig ge några exempel på yttranderätt utöver den som part har i rättegång. Utsökningsbalken innehåller åtskilliga bestämmelser om yttranderätt. Enligt 7:7 skall gäldenären innan ett beslut om utmätning sker ges tillfälle att yttra sig. Vidare återfinns bestämmelser om yttranderätt för gäldenären i 9:8, i 12:59 för ägare av fastighet, som bjuds ut till försäljning, och i 16:2 för svaranden vid avhysning. Enligt konkurslagen 6:7 skall rätten vid beslut om reseförbud eller åläggande för gäldenären att lämna ifrån sig sitt pass ge denne tillfälle att yttra sig. Skatteförfarandelagen stadgar i 40:2 att ett ärende inte får avgöras till nackdel för den som ärendet gäller utan att denne har fått tillfälle att yttra sig. Även inom försvarslagstiftningen finns regler om yttranderätt. Enligt lagen om totalförsvarsplikt 3:20 får en ansökan om tjänstgöring utan vapen inte avslås utan att sökanden ”har fått tillfälle att *muntligt* lämna uppgifter i ärendet” [kurs. här]. Tillfälle att yttra sig skall också ges disciplinansvarig enligt lagen om disciplinansvar inom totalförsvaret m. m. § 29.

Någon gång kan man rentav föreläggas att yttra sig. Så är fallet enligt lagen om betalningsföreläggande och handräckning § 25, där svaranden föreläggs att yttra sig inom högst två veckor. Kanske kan en sådan bestämmelse ses som ett slags redskap ägnat att hjälpa den berörda på traven en smula.

2.5 Samtycke. Medgivande. Begäran. Godkännande. Vägran

Låt mig ge några exempel. Enligt RB 36:5 får advokater, läkare och en del andra yrkesutövare höras som vittnen ”endast om det är medgivet i lag eller den till vars förmån tystnadsplikten gäller samtycker till det”. De nära besläktade samtyckena och medgivandena uppträder ofta tillsammans. I RB 36:5 stadgas också att rättegångsombud, biträden eller försvarare får höras som vittnen endast om parten medger det. I lagen om överlämnande från Sverige enligt en europeisk arresteringsorder 4:9 heter det: ”Den eftersökte skall så snart det kan ske tillfrågas om han eller hon samtycker till överlämnande. I sådant fall skall den eftersökte också tillfrågas om han eller hon medger att i den utfärdande medlemsstaten lagföras eller straffas för gärningar som har begåtts före överlämnandet, men som inte omfattas av arresteringsordern. Den eftersökte skall upplysas om innebörden av att samtycke och medgivande lämnas.” Häkteslagen 1:5 lyder: ”Verkställigheten ska utformas så att negativa följder av frihetsberövandet motverkas. I den utsträckning det är lämpligt och den intagne samtycker till det, ska åtgärder vidtas för att ge honom eller henne det stöd och den hjälp som behövs”. Enligt säkerhetsskyddslagen 3:18 skall den som säkerhetsprövningen gäller ha gett sitt samtycke innan register-

kontroll och särskild personutredning får göras. En starkare variant av samtycke återfinns i lagen om behandling av personuppgifter vid Försvarsmakten 2:19, som stadgar att andra personuppgifter än genetiska uppgifter får behandlas, om den registrerade ger sitt *uttryckliga* samtycke [kurs. här]. Ett slags ytterligare ”förstärkt” samtycke finner vi i RB 28:1, som stadgar att för husrannsakan hos den misstänkte inte i något fall får åberopas hans eller hennes samtycke, om inte den misstänkte själv har *begärt* att åtgärden ska vidtas. Ett sådant förstärkt samtycke återfinns också i lagen om överlämnande från Sverige enligt en europeisk arresteringsorder 2:6. Enligt denna bestämmelse får överlämnande ej ske, om den eftersökte är svensk medborgare och begär att påföljden skall verkställas i Sverige.

Rättsverkan av ett uteblivet samtycke eller medgivande kan vara ”starkt” eller ”svagt”. En stark rättsverkan av att den som bereds tillfälle att samtycka eller medge avslår detta erbjudande innebär att åtgärden i fråga inte får företas. Samtycker inte den till vars förmån tystnadsplikt gäller i en rättegång till att en läkare hörs som vittne, får läkaren inte höras (såvida det inte på annat sätt är medgivet av lag). Men ett samtycke kan också bara innebära att en berörd person har rätt att välja mellan endera av två alternativa rättsliga åtgärder. En svag rättsverkan av avstående av samtycke innebär då att av dessa två möjliga åtgärder den ena inte står den berörda till buds.

En svagare variant av partspåverkan på ett beslut utgör godkännandet. Ett sådant är väl närmast identiskt med ett svagt samtycke. Vid strafföreläggande och föreläggande av ordningsbot medför ett godkännande att föreläggandet träder i stället för åtal och gäller som en dom som vunnit laga kraft, medan åtal skall ske vid avstående av godkännande (RB 48:7).

En annan variant av partspåverkan på ett beslut utgör vägran. Enligt RB 44:7 b får i vissa fall tredskodom inte meddelas om käranden motsätter sig det. Också vägran företer stora likheter med svagt samtycke.

Att redskap av ovannämnda slag läggs i de berördas händer kan vara betydelsefullt ur flera rättsstatsskyddsaspekter, och skulle kunna försvaga detta skydd, om redskapen inte stod till den enskildas förfogande. Tillgången till dem kan innebära att likheten inför lagen förstärks. Rättstillgängligheten får ett vidare spelrum såtillvida som redskapen ger den berörda möjlighet att i viss mån disponera över beslutsfattandet. Också rättstryggheten kan komma att få ett starkare skydd, när det aktuella ärendet berör den enskilda individens personliga sfär.

2.6 Försvarare. Rättegångsombud. Biträde. Vittne. Målsägandebiträde

Att en misstänkt för brott har rätt till försvarare är en självklarhet i ett land som vill kalla sig rättsstat. Under vissa omständigheter kan en offentlig försvarare utses av rätten även om den misstänkte inte begärt

detta. Om den misstänkte och hans försvar handlar RB kap. 21. I tvistemål kan enligt RB kap. 12 parts talan föras genom rättegångsombud. I samma kapitel ges part också möjlighet att anlita biträde vid utförande av sin talan. RB 28:7 stadgar att den hos vilken husrannsakan företas ”skall erhålla tillfälle att” tillkalla vittne. När förundersökning inletts avseende vissa allvarliga brott kan enligt lagen om målsägandebiträde § 4 ett sådant förordnas på begäran av målsäganden. Låt oss som en gemensam beteckning för alla dessa använda termen ”stödperson”.

Bistånd av sakkunniga stödpersoner kan förstärka ”klientens” tillit till att likheten inför lagen faktiskt upprätthålls. Rättssäkerheten kan förstärkas såtillvida som stödpersonen kan förse klienten med en klar information om vilken position denne befinner sig i, och kan komma att befinna sig i sedan vissa rättshandlingar företagits. Rättstillgängligheten kan gagnas genom att en sakkunnig stödperson informerar sin klient om vilka rättsvägar som står till dennes förfogande. Avsaknad av eller begränsad tillgång till hjälp och stöd, när den enskilda individen är underkastad offentligt beslutsfattande, kan för denne medföra att känslor av hjälplöshet, maktlöshet och oro infinner sig. Om vi tillåter oss att försvaga och utvidga begreppet ”rättsstatlig rättstrygghet” en smula och betraktar uppkomsten av sådana känslor som ett visst intrång i den enskildes personliga sfär, kan avsaknad av stödperson också rentav vara till men för klientens rättsstatliga rättstrygghet.

Att försätta enskilda personer i hjälplöshet genom att beröva dem stöd av dessa slag är ett effektivt redskap i den illvilliga makthavarens händer. Och än värre är det, om advokater och andra stödpersoner under tvång förmås att rucka på sin opartiskhet, att korrumperas. Sådant tvång kan bestå i att advokaterna trakasseras på olika sätt, t.ex. genom en extra pålagd beskattning, som i Ryssland. Värdet av ett självständigt advokatstånd, vars enskilda medlemmar inte utsätts för påtryckningar från statsmaktens sida, är en omistlig institution i en rättsstat.

2.7 Rättshjälp

Reglerna om rättshjälp återfinns i en särskild rättshjälpslag jämte en därmed korresponderande rättshjälpsförordning. I lagen stadgas att rättshjälp under vissa angivna villkor får beviljas ”i en rättslig angelägenhet”. Rättshjälp beviljas efter ansökan av den rättssökande. Fysiska personer får beviljas rättshjälp om deras ekonomiska underlag inte överstiger 260 000 kr. Allmänt gäller att rättshjälp får beviljas ”endast om det med hänsyn till angelägenhetens art och betydelse, tvisteföremålets värde och omständigheterna i övrigt är rimligt att staten bidrar till kostnaderna”. Vilka som får vara rättshjälpsbiträden anges i lagens § 26: ”Till rättshjälpsbiträde får förordnas en advokat, en biträdande jurist på advokatbyrå eller någon annan som är lämplig för uppdraget. Har den rättssökande själv föreslagit någon som är lämp-

lig, ska denne förordnas, om det inte finns särskilda skäl mot det". Beslut i rättshjälpsfrågor fattas av domstol eller, i vissa fall, av en särskild rättshjälpsmyndighet. Beslut av denna myndighet kan med vissa undantag överklagas till en rättshjälpsnämnd utsedd av regeringen.

Tillgång till rättshjälp gagnar naturligtvis i första hand den enskildes rättstillgänglighet. Men också en rättslikhetsaspekt kan anläggas på möjligheten till rättshjälp. Utan en sådan tillgång är den enskildes rättsstatsskydd högeligen prekär. Precis som beträffande avsaknad av tillgång till en stödperson kan avsaknad av tillgång till rättshjälp medföra att den rättssökande upplever känslor av hjälplöshet, maktlöshet och oro.

2.8 Rättelse. Radering

Rättelser utförda av offentliga organ ex officio har behandlats i avsnitt 1.8 ovan. Men rättelse kan också ske på begäran av en enskild.

Lagen om behandling av personuppgifter vid Försvarsmakten 5:6 och lagen om behandling av personuppgifter vid Försvarets radioanstalt 5:5 stadgar: Försvarsmakten/Försvarets radioanstalt "[…] skall på begäran av den registrerade snarast rätta, radera eller begränsa behandlingen av sådana personuppgifter som inte har behandlats i enlighet med denna lag eller föreskrifter som meddelats med stöd av lagen". Enligt lagen om felparkeringsavgift § 8 får fordonets förare eller ägare ansöka om rättelse hos Polismyndigheten, om de anser att en parkeringsanmärkning inte borde ha skett.

Att en enskild, som drabbas av ett felaktigt beslut av ett offentligt organ, inte skulle kunna få detta beslut rättat vore närmast att grovt förödmjuka den drabbade. Det vore ett uttryck för en arrogans och maktfullkomlighet, som inte hör hemma i en rättsstat. Alla de fundamentala rättsstatsvärdena kan hotas därav. Rättssäkerheten vore en chimär. Så även rättstillgängligheten. Rättstryggheten är i farozonen, om beslutet innebär att ingrepp sker i en enskilds personliga sfär. Rättslikheten kan bli försatt ur spel, då den enskilde hamnar i underläge gentemot det beslutsfattande organet.

2.9 Den enskildes rätt till tolk och översättning

Detta har behandlats i avsnitt 1.9 ovan. De hot mot samtliga fundamentala rättsstatsvärden, som föreligger beträffande rättelse (avsnitt 2.8 ovan), föreligger också mutatis mutandis, om rätt till tolk och översättning förvägras en enskild, som inte behärskar rättsorganens språk.

3 Utlänningars rättsstatsskydd enligt svensk rätt

Ett mått på graden av ett lands civilisation är hur det behandlar utlänningar. I Sverige återfinns den rättsliga regleringen härav huvudsakligen i utlänningslagen.

Denna lag innehåller åtskilliga av de rättsstatsskyddsgarantier som presenterats i de föregående avsnitten. Dock bör beaktas att enligt RF 2:25 finns en långtgående kompetens för lagstiftaren att i högre grad än beträffande svenska medborgare göra begränsningar i fråga om vissa fundamentala fri- och rättigheter för andra än svenska medborgare ”här i riket”.

En generell bestämmelse om utlännings integritetsskydd återfinns i 11:1: ”En utlänning som hålls i förvar ska behandlas humant och hans eller hennes värdighet respekteras”. Och vidare: ”Verksamhet som rör förvar ska utformas på ett sätt som innebär minsta möjliga intrång i utlänningens integritet och rättigheter”. Enligt 9:2 får en kvinna ”inte kroppsvisiteras av eller i närvaro av andra män än läkare eller legitimerade sjuksköterskor”. 12:1 stadgar: ”Avvisning och utvisning av en utlänning får aldrig verkställas till ett land om det finns skälig anledning att anta att utlänningen där skulle vara i fara att straffas med döden eller utsättas för kroppsstraff, tortyr eller annan omänsklig eller förnedrande behandling eller bestraffning” och i 12:2 tilläggs: ”inte heller om utlänningen riskerar att utsättas för förföljelse i det landet”.

Ett proportionalitetskrav återfinns på flera ställen i lagen. 1:8 stadgar: ”Lagen skall tillämpas så att en utlännings frihet inte begränsas mer än vad som är nödvändigt i varje enskilt fall”. Enligt 9:2 får polisman i vissa fall utföra kroppsvisitation. Men den får inte ”göras mer ingående än vad som krävs med hänsyn till ändamålet med åtgärden”.

Enligt 13:10 krävs att beslut motiveras. Tidsbegränsningar för företagandet av vissa åtgärder återfinns i 10:4. Sålunda får en utlänning som har fyllt 18 år inte hållas i förvar för längre tid än två veckor, om det inte finns synnerliga skäl för en längre tid. I vissa fall gäller en tidsgräns på 48 timmar. 10:5 stadgar: ”Ett barn får inte hållas i förvar längre tid än 72 timmar eller, om det finns synnerliga skäl, ytterligare 72 timmar”. Enligt 13:9–9a har berörda myndigheter i vissa fall en informationsplikt. Krav finns på protokollföring vid kroppsvisitation (9:2) och på omedelbar förstöring av fotografier och fingeravtryck om det framkommer att utlänningen har rätt att vistas i Sverige (9:8). 13:11 innehåller en regel om tolkersättning. Överklagande kan ske enligt kap. 14 och omprövning av förvar efter viss tid (10:9). Skriftligt samtycke krävs enligt 13:18 vid medicinsk åldersbedömning. Vid kroppsvisitation skall om möjligt ett vittne närvara (9:2). I vissa fall kan ett offentligt biträde förordnas och skall alltid förordnas för barn som saknar vårdnadshavare. Enligt 22:1 skall ett tribunalvittne utses till skydd för ”personer som vittnat eller kommer att vittna i förhandlingar inför en internationell domstol eller tribunal, med vilken Sverige har ingått avtal om sådant skydd, samt för deras anhöriga”.